ગાંધીહૃદય

[આલ્બમ]

પ્રસ્થાન કાર્યાલય . અમદાવાદ

ખરીદનારાઓને

ધાર્યા કરતાં ખર્ચ વધી ગયો હોવાથી, કિંમત છ આના છપાઈ છે તે વધારીને આઠ આના રાખવી પડે છે. આશા છે કે આર્ટ કાગળ, છત્રીસ બ્લૉકો, બેરંગી સચિત્ર જાડું પૂઠું અને 'કુમાર પ્રિન્ટરી'ની છપાઇ વગેરે જોતાં આ કિંમત વધુ નહિ જ લાગે —**વ્યવસ્થાપક**

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા વર્ષ ૨ : પુસ્તક ૫ કુલ પુસ્તક ૧૬

ગાંધીકૂચ

[આલ્બમ]

પરિચય કરાવનાર

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

પ્રકાશક

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

અમદાવાદ

છ આના

સંચાલક અને પ્રકાશક
રણછોડજી કેસુરભાઇ મીસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, પારસી અગિયારી સામે, અમદાવાદ.

પહેલી આવૃત્તિ : આશ્વિન ૧૯૮૬

મુદ્રક : બચુભાઇ રાવત કુમાર પ્રિન્ટરી ૨૭૦૭ રાયપુર અમદાવાદ

નિવેદન

પૂ૦ ગાંધીજીની સ્વાતંત્ર્ય-કૂચ એ આ વીસમી સદીનો અદ્વિતીય અને અસાધારણ બનાવ છે. હજારે વર્ષે એકાદ વખત આવા બનાવો બને છે, અથવા નથી પણ બનતા. આ કૂચ માત્ર હિંદુસ્તાન માટે જ નહિ પણ આખી દુનિયા માટે, બલ્કે સારી માનવજાત માટે નવીન યુગના મંડાણ રૂપ છે. એવી એ કૂચનાં સંસ્મરણો પ્રજાહ્રદયમાં સદા જાગૃત અને તાજા રહે એ હેતુથી આ આલ્બમ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે.

આ આલ્બમ તૈયાર કરવામાં અનેક મિત્રોએ મદદ કરી છે તે બધાનો હું આભાર માનું છું. ભાઇ કનુ દેસાઇએ તેને માટે ફોટોગ્રાફો મેળવી આપવામાં પુષ્કળ જહેમત ઉઠાવી છે અને હોંશથી તેના પૂંઠા માટે ડિઝાઈન કરી આપ્યું છે તેમનો હું ઋણી છું. આલ્બમ માટે પોતાના ફોટોગ્રાફો આપવા બદ્દલ શ્રી ગાહુલીકર, બલવન્ત ભટ્ટ, કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ, ચાંદોરીકર, રમણ ઠાકોર, આનંદી ઠાકોર, વી.એન. મહેતા, 'ગુજરાતી' પ્રેસ, મુંબાઇ સમાચાર' વગેરેનો હું ઉપકારી છું. એ બધાં ચિત્રોને ગૂંથતો, ગાંધીજીની સ્વરાજયાત્રાનું રહસ્ય સમજાવતો લેખ લખી આપવા બદ્દલ શ્રી રસિકલાલ પરીખનો અને એ બધું આકર્ષક સ્વરૂપમાં ગોઠવી સુંદર રીતે છાપવા બદ્દલ મારા મિત્ર ભાઇ બચુભાઈ રાવતનો હું આભારી છું.

પ્રકાશક

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે,
પરદુ:ખે ઉપકાર કરે તોયે, મન અભિમાન ન આણે રે.

સકળ લોકમાં સહુને વંદે, નિંદા ન કરે કેની રે,
વાચ કાછ મન નિશ્ચળ રાખે, ધનધન જનની તેની રે.

સમદૃષ્ટિ ને તૃષ્ણાત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે,
જિહ્વા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ ઝાલે હાથ રે.

મોહ માયા વ્યાપે નહિ જેને, દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે,
રામનામશું તાળી લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે.

વણલોભી ને કપટરહિત છે, કામ ક્રોધ નિવાર્યાં રે,
ભણે નરસૈંયો તેનું દરશન કરતાં, કુળ એકોતેર તાર્યાં રે.

ગાંધીજીએ તા. ૧૨મી માર્ચે પ્રાતઃકાળમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમમાંથી પ્રયાણ આદર્યું. તા. ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે તેઓ દાંડી પહોંચ્યા. આ આખી યાત્રાએ ગૂજરાતની આખી જનતા આકર્ષી.

(૨)

ગાંધીજીના ૭૯ સૈનિકો

[૧૨મી માર્ચની પ્રભાતે અમદા-
વાદથી નીકળી અસલાલી જતાં]

ગૂજરાતના જે ભાગોના ભાગ્યમાં એ યાત્રાના માર્ગ થવાનું ન હતું તે ભાગોનાં માણસો યાત્રામાર્ગનાં નજીકનાં સ્થળોએ ગયાં. જેઓ જોવા ગયાં તે બધાંએ કહ્યું કે કાંઇક અપૂર્વ જોયું! દરેક જોનારના હૃદયનાં બંધિયાર પાણી જાણે છૂટાં થઇ ગયાં! ઇન્દ્રે જાણે વૃત્રને મારી પાણી છૂટાં કર્યાં! ભારતવર્ષનાં પાણી કોઇક વૃત્રે ઘેરી લીધાં હતાં. પ્રયાણ કરતા ગાંધીજીના દર્શનમાત્રથી એ વૃત્ર ઊડી ગયો અને જ્યાંજ્યાં એ દર્શનની વાતો થઇ ત્યાંત્યાં પણ પાણી છૂટાં થઇ ગયાં! अञ्जः समुद्रमव-

[વાત્રક અને શેઢીના કાંઠા પર]

जग्मुरापः। પાણી એકદમ સમુદ્ર તરફ ગયાં!

દાંડીના સમુદ્રકાંઠે સંગ્રામ શરૂ થયો. જય પરાજય પ્રભુના હાથમાં છે! પણ એક વાર છૂટાં થયેલાં પાણીને હવે કોઈ બાંધી શકનાર નથી! ગાંધીજીનું એ પરમ કાર્ય! એ એમનું માહાત્મ્ય! ભારતવર્ષનાં બંધિયાર પાણી એમણે વહેતાં કર્યા!

૨

ગાંધીજીની યાત્રાનું રહસ્ય શું?

હિંદુઓ મૂર્તિપૂજક કહેવાય છે. સાચી રીતે જોઈએ તો આખું જગત મૂર્તિપૂજક છે. અમૂર્તને સમજવાનો મનનો આ એક જ સરળ માર્ગ છે. અમૂર્ત જ્યારે મૂર્ત થાય છે ત્યારે જ જગતમાં વ્યવહારયોગ્ય બને છે. પણ મૂર્તિ હમેશાં માણસ

ડભાણના તળાવમાં હજારો માણસો વચ્ચે ગાંધીજી સવિનયભંગનું મહત્ત્વ સમજાવતા

નડિયાદમાં બાપુજીને સાંભળતાં હજારો લોકો

[કુમારીઓને ટેકે]

પાસે માગે છે કે તેની પાછળ જે અમૂર્ત છે તે તે જુએ. જોનાર અમૂર્તના ભાન સાથે મૂર્તિ જોશે તો જ એ મૂર્તિ તેને તારશે! કેવળ મૂર્તિ તો પત્થરની જેમ ડૂબાડે જ! ગાંધીજીની

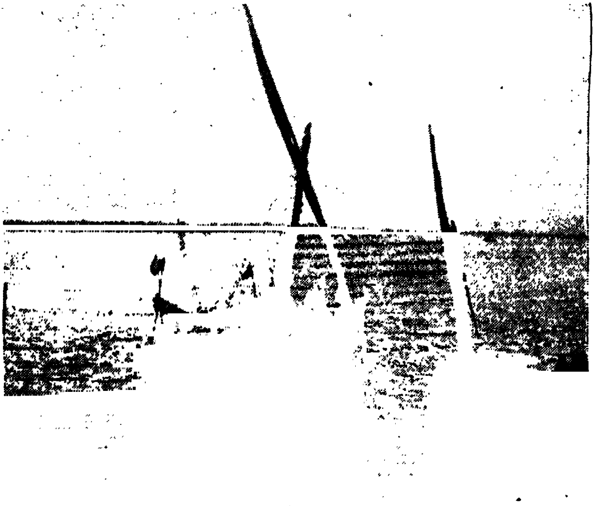

[સરોજિની, બાપુજી અને ચન્દુભાઇ : ભરૂચમાં]

યાત્રા એક મૂર્ત ક્રિયા છે ! આ મૂર્ત ક્રિયાની પાછળ અમૂર્ત શું છે ?

ગાંધીજી મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવા દાંડીના કિનારે જવા નીકળ્યા હતા. મીઠાના કાયદાનો ભંગ આ પરદેશી સરકારની સત્તાના ભંગ માટે છે. એટલેકે ગાંધીજીની યાત્રા આ પરદેશી સરકારના ભંગ માટે હતી. પરદેશી સરકારનો ભંગ સ્વરાજ સ્થાપવા માટે છે. ગાંધીજીની યાત્રા સ્વરાજયાત્રા હતી!

આ બધું આપણે જાણતા હતા. પણ તે યાત્રા જોનાર કોઇ એમ કહી શકશે કે તેના મનમાં તે સમયે આવા વિચારો હતા ? ગાંધીજી ચાલતા હતા તે સમયે એમની યાત્રાનું લોકમાનસ માટે શું રહસ્ય હતું ? ગાંધીજીને જોયા પછી જે લોકો

[ભરૂચની વિદાયગીરી લેતા]

એમણે રજૂ કરેલા કાર્યમાં ઉત્સાહિત થઇ ગયા તેઓ! શું આવાં તર્કનાં પગથિયાં ચડી ઉત્સાહિત થયા હતા? અને છતાં ગાંધીજીનું કાર્ય ખોટું લાગતું હોત, તેની વાસ્તવિકતા વિષે અશ્રદ્ધા હોત તો શું તેઓ તેમના કાર્યક્રમમાં આટલું વીરત્વ બતાવત?

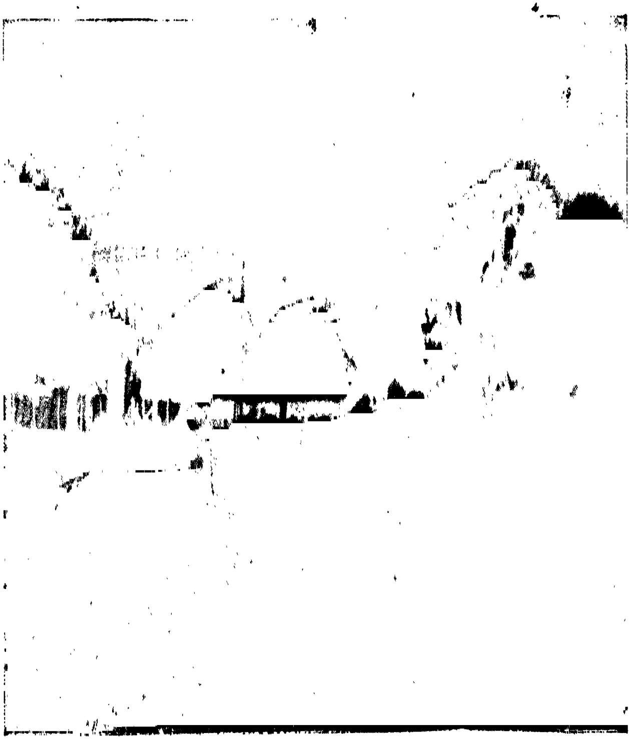
માણસો વ્યક્તિરૂપે કે સમુદાયરૂપે ક્યારે જોખમ ખેડવા તૈયાર થઇ જાય છે એ સમાજચિત્તશાસ્ત્રનો એક ફૂટ પ્રશ્ન છે. એમાં જ્ઞાન કેટલા અંશે જવાબદાર છે અને લાગણી કેટલા અંશે જવાબદાર છે તેનું પ્રમાણ કાઢવું પણ કઠણ છે. પણ જ્યારે જ્ઞાન અને લાગણી પરસ્પરનાં પોષક ન હોય ત્યારે કાંઇ મોટું પરિણામ આવતું નથી એ વાત ચોક્કસ છે. **જ્ઞાન જ્યારે લાગણીમાં પરિણામ પામે છે, ત્યારે જ તેમાંથી કાંઇક નીપજે છે.** પરતંત્રતા શરમરૂપ છે એ જ્ઞાન તો ઘણાને હતું, પણ એ

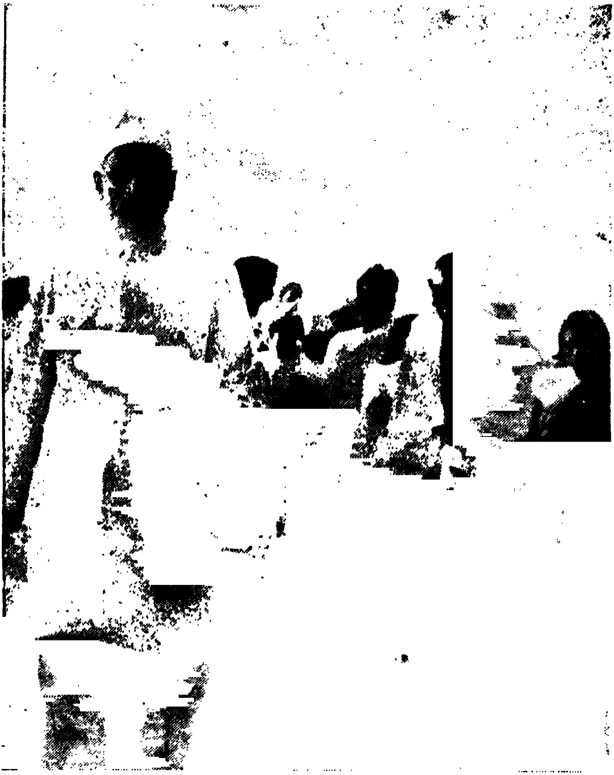
[સુરતમાં]

તોડી નાખવાના પ્રયત્ન માટે જે લાગણી જોઈએ તેનો અભાવ હતો. દુઃખ સહન કરતી વખતે તર્ક કામમાં નથી આવતો, લાગણીનું બળ જ દુઃખને સહ્ય બનાવે છે. સ્વરાજ મેળવવા જે દુઃખ સહન કરવું પડે તે માટે પૂરતી લાગણીની જરૂર હતી!

પણ લાગણી ઉત્પન્ન શી રીતે થાય? વળી લાગણી પણ અનેક કોટિની હોય છે. દૂધના ઊભરાની જેમ શમી જતી લાગણીની અવસ્થાથી માંડી, મરણાન્તે પણ ધ્યેયને ન મૂકતી પરાકાષ્ઠા સુધીની લાગણીની અવસ્થાઓ હોય છે. દૂધના

આ શાન્ત જગ્યા હતી—જ્યાં ૬ઠ્ઠી તારીખે હજારો માણસો ભેગાં થયાં હતાં.

[ગાંધીજી દાંડીમાં તા. ૫મીએ ભાષણ આપવા જાય છે. આગળ વહોરા યજમાન ચાલે છે.]

ઊભરા જેવી લાગણી દુઃખ સહન કરી શકતી નથી, અથવા સહન કરે છે તો તે અલ્પ કાળ માટે. એટલે પ્રશ્ન એ છે કે પેલી અંતિમ કોટિ તરફની લાગણી ઉત્પન્ન શી રીતે થાય ?

લાગણીઓનાં છીછરાં રૂપ તો અનેક રીતે હયાતિમાં આવે

[તા. ૯મીએ સવારે : પાછળ મીઠુબહેન પિટીટ]

છે. પણ અંતિમ કોટિ તરફની લાગણીની અવસ્થાઓ એમ સહેલાઇથી ઉત્પન્ન થતી નથી. જે વિષય માટે માણસને લાગણી થાય છે તે વિષયની મહત્તા પણ લાગણીના બળનું એક કારણ છે. પણ દેશની સ્વતંત્રતા એ એવડું મોટું ધ્યેય છે કે તેના

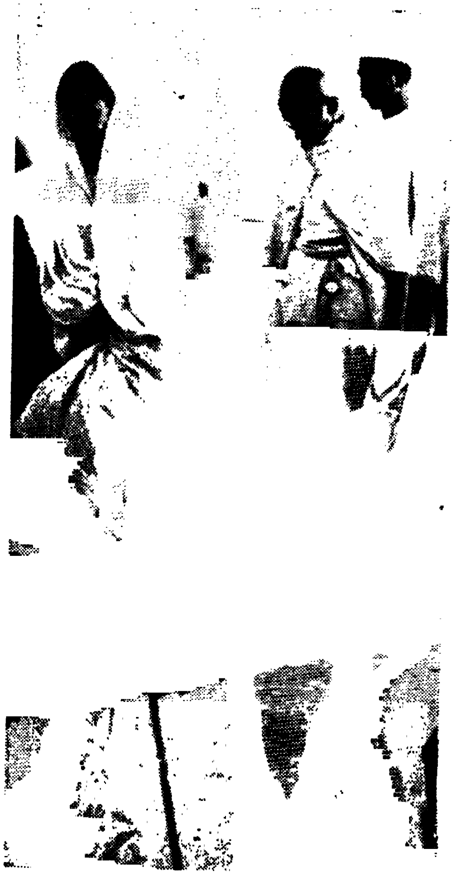
[સમુદ્રસ્નાન]

વિષે ગમે તે સ્થિતિની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ શકે. એટલે તે પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી!

બીજી પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોય તો આવી મહાન ભાવના અન્યમાં તેનું દર્શન કરવાથી થાય છે. આપણે સાચાં ગણેલાં ધ્યેયો માટે જ્યારે બીજા કોઈને ઊંડી લાગણીથી કામ કરતો

તા. ૬ઠ્ઠીએ અમદાવાદમાં મીઠાના કાયદાનો ભંગ

[ભીમરાડના મીઠાના અગર ઉપર મીઠુબહેન અને કલ્યાણજીભાઈ સાથે]

જોઇએ છીએ, જ્યારે તેને સંસારનાં સાધારણ સુખદુ:ખ વિષે ઉદાસીન અને દેહાન્ત માટે તૈયાર જોઇએ છીએ, ત્યારે તે લાગણી આપણામાં વિસ્તરે છે. લાગણી સ્વભાવે ચેપી છે, અનુકૂળ

[ભીમરાડમાં મીઠું ઉપાડતા]

પરિસ્થિતિમાં તે સુકા ઘાસમાં અગ્નિની જેમ વિસ્તરે છે!

બીજાની લાગણીનું આપણને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતુ નથી. પણ લાગણી માણસ પાસે જે અનેક ક્રિયાઓ કરાવે છે તે ઉપરથી આપણે તેની લાગણીનું અનુમાન કરીએ છીએ. એટલે કે મહાન ભાવના કે લાગણી કોઇ મહાન કાર્યથી જ વિસ્તરી શકે. કાર્યપરિણત ભાવનું કે લાગણીનું દર્શન જોનારમાં કાર્યપરિણામી

[ભીમરાડના સભામાં કાંતતા]

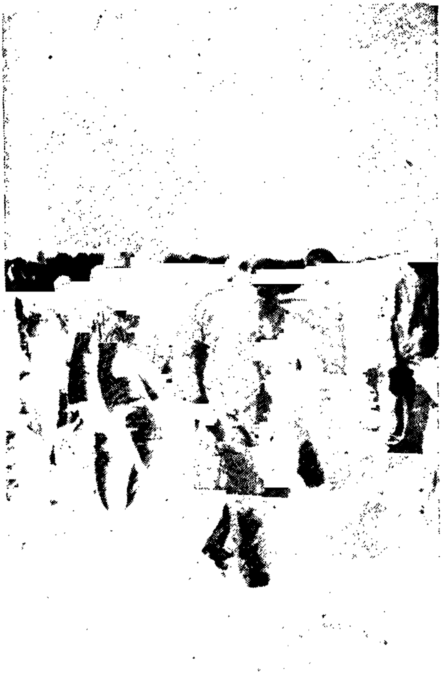
લાગણી ઉત્પન્ન કરી શકે. અન્ય રીતે જોએલી લાગણી એટલું પ્રબળ રૂપ ધારી શકતી નથી.

દરેક માણસમાં અગાધ લાગણી અને તેને કાર્યમાં મૂકવાની અગાધ શક્તિ છે. પણ દરેક માણસમાં તે લાગણી અને તે શક્તિ મહાન કાર્યોમાં પરિણમે એટલાં ખેડાએલાં હોતાં નથી.

[મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરતી કરાડીની સ્ત્રીઓ]

આ સ્થાને જગતને મહાન પુરુષની જરૂર પડે છે. જનતાનો મોટો ભાગ જે ધ્યેયોને સાચા માને છે પણ જેને અમલમાં મૂકવા જેટલી તેનામાં તાકાત નથી, તે તાકાત આપનાર મહાન પુરુષની મહા-આત્માની તેને જરૂર પડે છે. આવા મહાન પુરુષો અંગત સુખદુઃખ ભૂલી જઇ કોઇ સાર્વજનિક તત્ત્વમાં લીન થઇ જાય છે, તેનું ચિંતન કર્યા કરે છે, તે વિષયનું જ્ઞાન વધારે જાય છે, તેને અમલમાં મૂકવાના રસ્તા શોધી કાઢે છે, તેને માટે અગાધ લાગણી કેળવે છે! એમનાં જીવનનાં કાર્યો હમેશાં એ ધ્યેયને ઉદ્દેશીને હોય છે. પરિણામે, આવા પુરુષનું દર્શન, એ ધ્યેયને માનતા માણસોમાં મહાન લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે.

[દાંડીની સ્ત્રી–સભામાં જતા]

ગાંધીજી આવા પ્રકારનો પુરુષ છે. આપણે બધા જ્યારે અંગત સુખદુઃખના કલહમાં પડ્યા છીએ, ત્યારે એમનું અંગત સુખદુઃખ હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્ર બનાવવાના પ્રશ્નમાં સમાઇ જાય છે. તે માટે તે જાતજાતના રસ્તા શોધ્યા કરે છે, પાવક સમી અગાધ લાગણી કેળવે છે, અને અપ્રતિહત સંકલ્પબળ પ્રાપ્ત કરે છે. શ્રીયુત કે મિસ્તર ગાંધી મહાત્મા ગાંધી થાય છે!

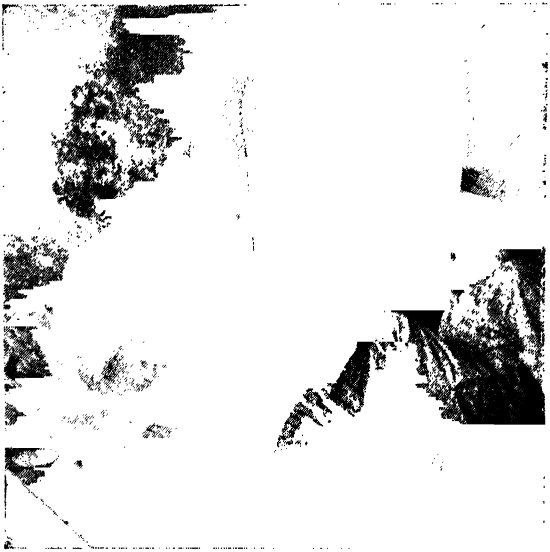
આ મહાત્મા ગાંધી એ સ્વરાજભાવનાની મૂર્તિ છે. એનું

દાંડીની સ્ત્રી-સભામાં વ્યાખ્યાન આપતા

સ્ત્રી-સભામાંથી પાછા ફરતા

[દાંડીમાં છેલ્લું ખાણું : ગાંધીજી અને અબ્બાસ સાહેબ]

દર્શન ગમે ત્યારે પણ ભક્તિભાવ પેદા કરે છે. એના શાંત શબ્દો માણસોમાં પ્રબળ લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરે છે.

આવા માણસે સ્વરાજ મેળવવાના સંકલ્પથી સત્યાગ્રહ આશ્રમમાંથી પ્રયાણ આદર્યું.

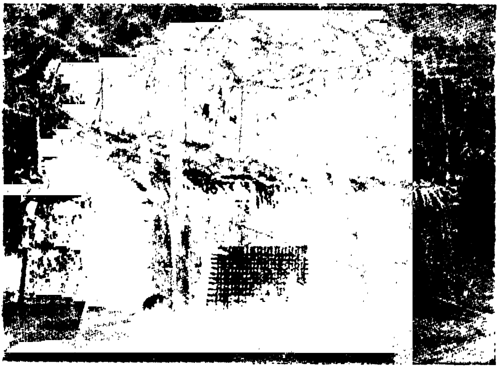
હિંદુસ્તાન પરતંત્ર છે અને પરતંત્રતામાં નામોશી છે---આ સમજ હિંદુસ્તાનમાં ઘણાંને છે. પણ આ સમજને લાગણીમાં પરિણમવાની જરૂર હતી. હિંદુસ્તાનની પરતંત્રતા માટે પુણ્યપ્રકોપ કોઇ મહાન પુરુષમાં મૂર્ત થવાની જરૂર હતી.

દાંડીના કિનારા તરફ પ્રયાણ કરતી ગાંધીજીની મૂર્તિ એ

(૧૯)

કરાડીની પર્ણકુટિમાં : વાઇસરૉયને બીજો પત્ર લખતા

કરાડીની
પર્ણકુટિ

પુણ્યપ્રકોપની મૂર્તિ ન હતી? એમની ચાલમાં જેમ બને તેમ જલદી આ સરકારને ઉખેડી નાખવાની ઉતાવળ ન હતી? એમની આંખ અગાધ ભાવીથી ન–ડરતી શ્રદ્ધાના તેજથી નહોતી ચમકતી? એમનું સ્મિત સૌને ન ડરવાનું આશ્વાસન નહોતું આપતું?

ગાંધીજીની યાત્રાનું શું રહસ્ય હતું, લોકોએ એમાં શું જોયું અને પોતાનામાં શું અનુભવ્યું–એ પ્રશ્નનો દરેક જોનાર પોતાની રીતે જ જવાબ આપશે. પણ આટલું તો બધા એ કબૂલ કરશે કે તે દિવસે આત્માનાં બંધિયાર પાણી મોકળાં થઇ વહેતાં હતાં!

૩

જે બનાવે માનવહૃદયોમાં આ ક્રાન્તિ કરી તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ કેવું હતું? આ યાત્રામાં ગાંધીજીએ કયા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા, જેણે લોકમાનસમાં ઉત્સાહ પ્રેર્યો? આનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ તો કોઇ ભવિષ્યનો સંગ્રહકાર આપશે. અત્રે સૌની આંખ આગળ

જે હજી તરવરે છે, અને સૌના કાનમાં હજી જેના ભણકારા વાગે છે તેનું સ્મરણ કરીએ!

બારમી માર્ચે પ્રભાતે ગાંધીજીએ કૂચ કરી તે પહેલાં કેટલા યે દિવસોથી 'આશ્રમમાર્ગ'માં અવરજવર ખૂબ વધી ગયો હતો. પણ કૂચ શરૂ થઇ તે પહેલાં બે દિવસ, મહાદેવભાઇ કહે છે તે પ્રમાણે, સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં અલૌકિક દશ્યો થઈ રહ્યાં હતાં. આખા અઠવાડિયામાં પ્રાર્થના સમયે લગભગ ૪૦૦–૫૦૦ માણસ થતાં; પણ તા. ૧૦મીએ બેત્રણ હજાર માણસ થઇ ગયાં અને તા. ૧૧મીએ લગભગ દશ હજાર જેટલી સંખ્યા થઇ ગઇ. ગાંધીજીએ આ સમયે લંબાણથી લોકોને પોતાનો સંદેશો આપ્યો. આ બે દિવસનાં પ્રવચનો ઉદ્‌બોધન અને વસિયતનામું એ નામોથી 'નવજીવન'ના વાચકોને જાણીતાં થઇ ગયાં છે. આ બંને અભ્યાસયોગ્ય છે. (વાંચો 'નવજીવન' તા. ૧૬મી માર્ચ ૧૯૩૦) પણ આમાંનાં કેટલાંક વાક્યો હમેશાં તાજાં રાખવા જેવાં છે:

"ખાદી પહેરીને આપણે હિંદુસ્તાનના ગરીબમાં ગરીબ સાથે સંબંધ બાંધીએ છીએ. અને ખાદી પહેરીને આપણે સદા સ્મરણ કરીએ છીએ કે એ પહેરીને હિંદુસ્તાનના ગરીબમાં ગરીબ સૂતર કાંતનારને આપણે થોડી મદદ કરીએ છીએ."

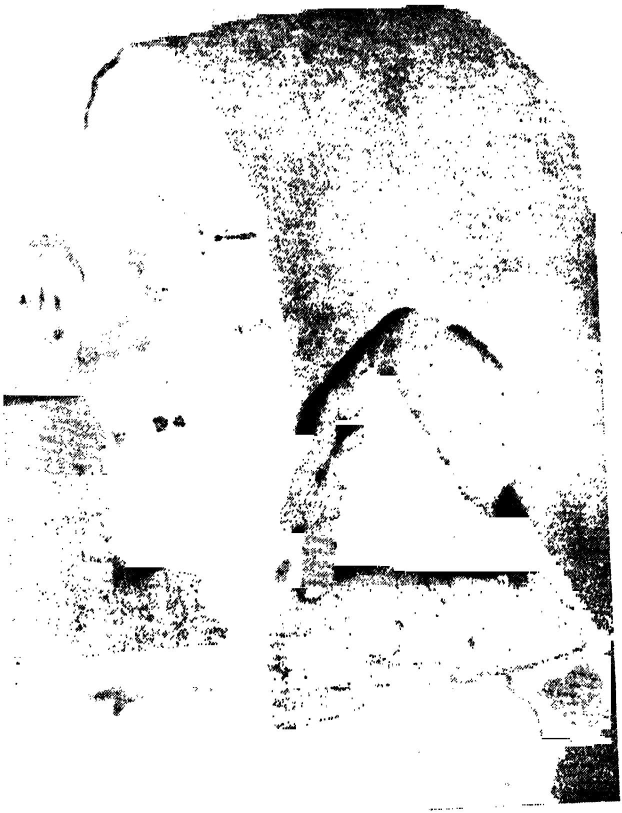
卐 卐

"હું આશા રાખું છું કે આ લડત ઓછામાં ઓછે પૈસે લડાશે."

卐 卐

"અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં મારું આદરેલું કામ પાર ઉતારનારા પડ્યા છે. હું માનનારો છું કે આપણો કેસ સાચો છે. આપણાં સાધન શુદ્ધમાં શુદ્ધ છે. અને જ્યાં શુદ્ધ સાધન છે ત્યાં પરમેશ્વર છે. એમ ત્રણ વસ્તુનો જ્યાં મેળાપ થાય છે ત્યાં હારવા જેવી વાત હોય જ નહિ."

ગાંધીજીની આવી શ્રદ્ધા કોનામાં એ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન કરે?

[પકડાયાની આગલી સાંજે]

'ગાંધીજી મને—સામાન્ય માણસને એમનું કામ પાર પાડનાર ગણે' એ લાગણી કોને મગરૂર ન બનાવે?

૧૨ તારીખે પ્રાતઃકાળે ૬-૩૦ વાગે ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ આશ્રમમાંથી કૂચ શરૂ કરી. આ પ્રસંગનું સુરેખ વર્ણન શ્રી મહાદેવભાઇએ તા. ૧૬મી માર્ચ, ૧૯૩૦ના 'નવજીવન'માં આપ્યું છે.

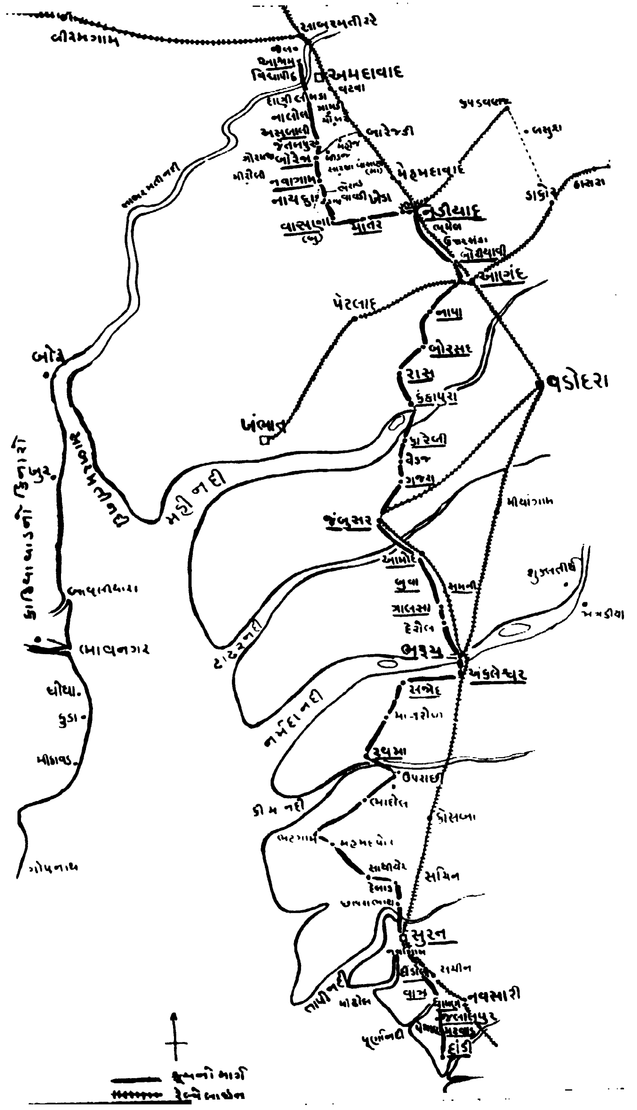
મને એ આખું દૃશ્ય સંભારતાં એક ઋચા યાદ આવે છે: **वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना अञ्जः समुद्रमवजग्मुरापः ।** ભાંભરતી ગાયોની જેમ છૂટાં થયેલાં પાણી સમુદ્ર તરફ ધસ્યાં! અમદાવાદની જનતાનો આવેગ બીજી કઈ રીતે સૂચવવો? પાછળથી જોનારને જાણે એમ જ લાગે કે માનવીનાં પૂર સમુદ્ર તરફ ધસે છે! અને માનવીનાં પૂર સમુદ્ર તરફ જ નહોતાં ધસતાં? 'દરિયાની રાણીએ' દરિયામાં સંતાડેલું સ્વરાજ દરિયાકાંઠેથી જ લેવાનું હતું. *

પણ આ આખા દૃશ્યની ગાંધીજીના હૃદય ઉપર જે અસર થઈ તે પણ વિસરવા જેવી નથી. ગાંધીજી લખે છે:

> "મારી આસપાસ રહેલા મજૂરો અને માલિકોને મને વીંટળી રહેલા જોઇ આનંદ થયા વિના ન રહ્યો. 'એ' તો ન આવ્યા. અને ધારેલે ચોઘડિયે, ધારેલી પળે ઈશ્વરે અમને રવાના કર્યા. ચંડોળા તળાવ લગી વળાવવા આવેલા લોકોની હાર વચ્ચેથી અમે પસાર થયા. આ દૃશ્ય હું કદી ભૂલી શકું તેમ નથી. મારે સારુ આ ઇશ્વરના આશીર્વાદ હતા. આવા દૃશ્ય છતાં હું કેમ માનું કે આ યુદ્ધને વિષે જીત નથી? ધનિક અને નિર્ધન બંને પોતાના પ્રમાણમાં જ હાજર હતા. જો આ દૃશ્યનો કંઇ અર્થ હોય તો તે એ છે કે, તે આટલો તો છે જ કે, બધા લોકોને સ્વાધીનતા જોઇએ છે, ને એ સ્વાધીનતા તેઓ શાન્તિને માર્ગે ઇચ્છે છે. આશ્રમથી એલિસબ્રિજ લગી હારબંધ ઊભાં રહેલાં સ્ત્રીપુરુષોની

---

* "બોલ દરિયાની રાણી, બોલ દરિયાની રાણી,
સ્વરાજ ક્યાં સંતાડયું?"
(જુગતરામ દવે)

વીરમગામ
સાબરમતી
વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ
વટવા
અસલાલી
બારેજડી
કપડવણજ
મેહમદાવાદ
નવાગામ
નાયકા
ખેડા
વાસણા
માતર
નડીયાદ
ડાકોર
બોરીઆવી
આણંદ
પેટલાદ
નાપા
બોરસદ
રાસ
કંકાપુરા
વડોદરા
ખંભાત
કારેલી
ગજેરા
જંબુસર
મીયાંગામ
આમોદ
બુવા
સમની
ત્રાલસા
દેરોલ
ભરૂચ
અંકલેશ્વર
સજોદ
માંગરોળ
રાયમા
ઉમરાછી
કોસંબા
સચીન
સુરત
વાંઝ
નવસારી
જલાલપુર
કરાડી
દાંડી
મહીનદી
ઢાઢર નદી
નર્મદા નદી
કીમ નદી
તાપી નદી
પૂર્ણા નદી
સાબરમતી નદી
કાઠીયાવાડનો કિનારો
ભાવનગર
ઘોઘા
ગોપનાથ
કૂચનો માર્ગ
રેલ્વે લાઈન

આંખમાં મેં ઝેર નહિ પણ અમૃત જોયું. તેમની આંખમાં અંગ્રેજી રાજ્યની ઉપર કે અંગ્રેજી રાજકર્તાની ઉપર મેં ગુસ્સો ન જોયો, પણ પૂર્ણ સ્વરાજ હવે તો આવે જ છે એ વિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ જોયો."

અને આની સાથે જ વળી પાછું આપણે યાદ રાખવાનું કેઃ

"ઘણા કાળથી ચાલતી આવતી પરતંત્રતાએ આપણા મનમાં ભ્રમ પેદા કર્યો છે કે પરતંત્રતા જ આપણી સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. **સાચી વાત એ છે કે પરતંત્રતા કોઇ પણ મનુષ્યની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે જ નહિ.**"

ઋગ્વેદના છેલ્લા સૂક્તમાં એક પંક્તિ આવે છેઃ ऋतं च सत्यं चाभीद्धात् तपसोऽध्यजायत। જ્વલંત તપમાંથી ઋત જન્મ્યું અને સત્ય જન્મ્યું. આ ઉક્તિ ગાંધીજીના જીવનમાં યથાર્થ ઠરે છે.

નિયમ પ્રમાણે ગાંધીજીનો સંઘ કે સેના—જેની જેવી દૃષ્ટિ તેવો તે પ્રયોગ કરે—આગળ કૂચ કરતી હતી.

એ આખો સંઘ પોતાના યમનિયમમાં એટલો નિયત રહેતો કે એને 'જંગમ સત્યાગ્રહ આશ્રમ'નું જે નામ મળ્યું છે તે યથાર્થ છે.

સ્થાને સ્થાને ગાંધીજીની શબ્દવિદ્યુત માનસઅંધકાર અને આળસને ભેદે છે; દરેક સ્થાને ઉત્સાહના પ્રાણ ફૂંકાય છે અને સાથેસાથે સૌ સમજી શકે એવા મૌલિક સિદ્ધાંતો રજૂ થતા જાય છે.

અસલાલીમાં ગાંધીજીએ લોકોને રાજકારણનો મૌલિક સિદ્ધાંત જણાવી દીધોઃ

"જે કર દેવા લાયક નથી તે કર કાઢી નાખવાની સત્તા જ્યાં હોય તે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કહેવાય. કઇ વસ્તુ કયે વખતે દેવાય અને ન દેવાય તેને પ્રજા નક્કી કરી શકે તે પ્રજાકીય રાજ્ય કહી શકાય."

આપણે કેવી સરકાર સ્થાપવા માગીએ છીએ ?

"પ્રજાની વિરુદ્ધ એક માણસને પણ સરકાર ન પકડી શકે, પાવળું ઘી ન લઇ શકે, ગાડું ન લઇ શકે, પૈસા ન લઇ શકે, એવી સરકાર આપણે સ્થાપવી છે.

"એવું રાજ્ય સ્થાપવાના બે રસ્તા છે: ડાંગ મારવાનો—હિંસાનો, અને અહિંસાનો—સવિનય ભંગનો. આપણે બીજો રસ્તો ધર્મ સમજી પસંદ કર્યો છે. અને તેથી જ સરકારને નોટિસ આપીને અમે મીઠું બનાવવા ઊપડ્યા છીએ."

ઠેકાણે ઠેકાણે ગાંધીજીનો સત્કાર મોટા સમૂહોએ કર્યો એની પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. લોકોએ વિવેકના અભાવે કેટલેક સ્થાને તેમને અગવડ કરી એનું સ્મરણ આપવાની જરૂર છે.

આણંદમાં, રાસમાં—જ્યાં સરદાર વલ્લભભાઇને પહેલી વાર પકડવામાં આવ્યા ત્યાં—અને બોરસદમાં ગાંધીજીનાં 'ત્રણ સ્મરણીય ભાષણો' થયાં. આ ભાષણો ઘણાં ગૂજરાતીઓને જાણીતાં થયાં છે. તેમાંએ આટલું તો તાજું રાખવાની જરૂર છે:

"આ બધા રાજતંત્ર અને કાયદા તળે આપણે ચગદાઇ રહ્યા છીએ તેની પાછળ લશ્કર સિવાય બીજું કાંઇ જોવામાં આવતું નથી. લશ્કરના બળે અંગ્રેજ નટ આપણને નચાવી રહ્યા છે.

"ફરી ધ્યાન રાખો. અભ્યાસ હમેશને સારુ છોડી દો એમ કહેતો નથી. હાલ તરત લડત દરમિયાન અક્ષરજ્ઞાનપૂરતો વિદ્યાભ્યાસ સંકેલી લો. × ×

"પણ હૃદયબળ ન હોય તો અહીં બુદ્ધિ લાચાર થઈ પડે છે. **બુદ્ધિ તો હૃદયની દાસી છે.** × × ખચીત માનજો કે આ મારા અને તમારા માટે આખરીનો ફેંસલો છે, અને માર્ગ શાંતિમય કાનૂનભંગ ઇત્યાદિનો જ છે."

રાસના શબ્દો હૃદયમાં ખચિત કરવા જેવા છે:

"મારો ગુનો રાજદ્રોહનો છે. આ રાજ્યનો દ્રોહ કરવો એ મારો ધર્મ છે, અને એ ધર્મ પ્રજાને શીખવી રહ્યો છું. જે રાજ્યની

અંદર જુલમની પરંપરા બંધાઇ રહી હોય, જે રાજ્યની અંદર ગરીબ અને તવંગર ઉપર મીઠા જેવી વસ્તુને વિષે એકસરખો કર નાખવામાં આવતો હોય, જે રાજ્યમાં દરબાન, પોલીસ, લશ્કર પાછળ લખલૂટ ખર્ચ થતો હોય, જે રાજ્યનો મોટો સૂબો રૈયતની આવક કરતાં પાંચ હજાર ગણો પગાર લેતો હોય, જે રાજ્યમાં ૨૫ કરોડ રૂપિયા અફીણદારૂમાંથી મેળવાતા હોય અને ૬૦ કરોડ રૂપિયાનું કાપડ પરદેશથી આવતું હોય, અને જ્યાં કરોડો માણસો બેકાર રહેતા હોય એવા રાજ્યનો નાશ કરવો, એનો દ્રોહ કરવો, અને પ્રતિક્ષણ પ્રાર્થના કરવી કે એ રાજનીતિ બળો એ ધર્મ છે."

ધારાળાઓને રવિશંકર મહારાજે તેમના ભૂલભરેલા માર્ગેથી ધર્મને રસ્તે વાળ્યા છે. તે ધારાળાઓને અહિંસાનું રહસ્ય સમજાવતાં ગાંધીજી બોલ્યા:

"તમારે ધારિયાં ન વાપરવાં. તમારે માટે રામનામ એ જ ધારિયાં, તલવાર, દારૂગોળો છે. એ રામનામ આગળ સરકારનો તમામ દારૂગોળો ધૂળ થઇ જવાનો છે. આ રાજતંત્ર ચલાવનાર પણ આપણા જેવા જ છે. તેમને કાંઇ વધારાનું પૂછડું કે શીંગડું નથી"

રાજીનામું આપનાર મુખીઓને પણ ગાંધીજીએ પરખાવી દીધું:

"મુખીને ભંગી પણ દબડાવે એવું સ્વરાજ્ય તમને **ન** જોઈતું હોય, એવો પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો અર્થ તમને **ન** ગમતો હોય, તો હજુ પણ તમે તમારું રાજીનામું પાછું ખેંચી શકો છો."

માર્ચ તા. ૧૯મીએ કંકાપુરમાં પોતાની યાત્રાને ધર્મયાત્રા કહી ગાંધીજીએ તેને નીચેના શબ્દોમાં સમજાવી છે:

"આ ઘરડેઘડપણ પગપાળો મુસાફરી કરી રહ્યો છું તેનું કારણ ઊંડું છે. કારણકે મારે સારુ આ ધર્મયાત્રા છે, જીવનની છેલ્લી યાત્રા છે. તેથી ગમે તેટલું દુઃખ સહન કરવું પડે તો પણ

સહન કરવા તૈયાર થઇ ગયો છું. યાત્રીએ વાહનનો સદંતર ત્યાગ કરવો જોઇએ એ પરંપરા પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવી છે, તે હાલ આપણે ખોઇ બેઠા છીએ. વિમાનમાં બેસી પાચ મિનિટમાં શ્રીનાથજી કે અરધી મિનિટમાં ડાકોરમાં રણછોડજીનાં દર્શન કરી એક બે દિવસમાં હિંદુસ્તાનનાં તીર્થસ્થાનોમાં ફરી યાત્રા કરી ચૂકયા એમ ભલે કોઇ સમજતું હોય, પણ ઇશ્વર આને યાત્રા કરી એમ કદી નહિ કહે. યાત્રામાં ધીરજનો પાઠ શીખવો હોય, ધીરજથી પ્રભુનું નામ લેવું હોય, લોકોની સેવા કરવી હોય, સુખદુઃખ જોવાં હોય તો તે મોટર, રેલવે કે ગાડામાં પણ યાત્રા કરનાર કદી નહિ કરી શકે. એ પગપાળા ચાલે ત્યારે જ થઇ શકે. આ વસ્તુનો બચપણમાં મેં અનુભવ લીધો છે અને આજે એકસઠમે વર્ષે પણ જાણું છું.

"હિંદુસ્તાનના ૩૦ કરોડ લોકો દુઃખથી ઘેરાઈ ગયા છે, આ રાજતંત્રરૂપી પાશમાં બંધાયા છે. અને જે તંત્રનો રાક્ષસી પંજો રંકથી રાય સુધી પહોંચી વળ્યો છે તે રાજતંત્ર અને તે પાશનો સંહાર કરવા માટે આ ધર્મયાત્રાનું નિર્માણ થયું છે."

કંકાપુર એ બોરસદ તાલુકાનું અને ખેડા જિલ્લાનું છેલ્લું ગામ. મહી નદી ઓળંગી ગાંધીજીએ ભરૂચ જિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો.

મહીસાગર ઓળંગતા યાત્રીઓની શારીરિક કસોટી ખૂબ થઇ. 'દોઢ માઇલ પાણી ડોળી અને દોઢ માઇલ કાંડાબૂડ કાદવ ખૂંદી મહીને પેલે પાર પહોંચ્યા.' તે સ્થાને તેમનાથી પણ વધારે કાદવ ખૂંદી રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલ ગાંધીજીને મળી ગયા.

તા. ૨૬મીએ ગાંધીજીએ ભરૂચ મુકામ કર્યો. ભરૂચમાં એમણે એક મુસલીમ નવજુવાનના કાગળનો જાહેરમાં જવાબ આપ્યો. સત્યાગ્રહ કેવી રીતે કામ કરે છે તે કહેતાં જણાવ્યું:

"સત્યાગ્રહ જગતની લાગણી ઉશ્કેરીને જ ચાલી શકે છે."

"૧૯૨૧થી હું બે શબ્દો કહેતો આવ્યો છું: પાકીઝગી અને કુરબાની; આત્મશુદ્ધિ અને બલિદાન. એ વગર સત્યાગ્રહનો જય

ન થાય. કેમકે તે વિના ઈશ્વર સાથે હોય જ નહિ."

તા. ૨૯મીએ ભાટ ગામમાં ગાંધીજીએ પોતાના અનુયાયીઓ સાવધ રહે તે માટે તેમને સચેત કર્યા:

"'કાચો પારો ખાવો અન્ન, તેવું છે ચોરીનું ધન' એ અખાની દિવ્ય વાણી છે. આપણી ગરીબીને છાજે તે કરતાં વધારે ખર્ચ કરવું એ ચોરી જ છે અને ચોરી કરીને આ લડત નહિ જિતાય."

તા. ૨૮મી માર્ચે ઉમરાછીમાં એટલેકે સુરત જિલ્લામાં ગાંધીજીએ પ્રવેશ કર્યો. ઉમરાછીમાં ગાંધીજીએ આ ધર્મયુદ્ધનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય સમજાવ્યું:

"૬૧ વર્ષે કૂચ કેવી? જો જવું હોય તો હિમાલયની જાત્રાએ જવું કે મોક્ષ તો મળે, પરમેશ્વરનાં દર્શન તો થાય! પણ હું તો ઊલટો ધર્મ શીખ્યો છું. મારે દર્શન તો આમ કૂચ કરીને જ કરવાં છે! તમારાં પણ દર્શન કરી તમને આમાં ભાગ લેવા યાચના કરું છું; કારણકે જ્યાં સુધી દેશમાં જે રાક્ષસી રાજ છે તેમાં ઉથલપાથલ ન થાય ત્યાં સુધી આપણે બધા તેમાં ભાગીદાર છીએ. એવો ભાગીદાર ઠેઠ ધવલગિરિ સુધી જાય તો ય તેને મોક્ષ નહિ મળે. પરમેશ્વરનાં દર્શન તો દોહ્યલાં છે. એ તો ત્રીસ કોટિનાં હૃદયમાં બેઠા છે. ત્યાં જોવો હોય તો એ હૃદયો સાથે ઓતપ્રોત થઇ જવું જોઇએ. એ ત્રીસ કોટિમાં આવી જાય છે. ઉત્કલનાં હાડપિંજરો, હિંદુ અને મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી અને શીખ, પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બધાં આવી જાય છે. જ્યાં સુધી આ પ્રત્યેક અંગ સાથે ઓતપ્રોત ન થવાય ત્યાં સુધી આપણે આસ્તિક નહિ પણ નાસ્તિક છીએ. એથી મેં વિચાર્યું કે ૬૧ વર્ષે પણ તારે શાન્તિ નથી જ લેવાની. જ્યાં સુધી આ સલ્તનતનો નાશ ન થાય, ત્યાં સુધી તારે આરામ કેવો? આજ સુધી હું મૂંગો હતો. મિત્રોનાં ટોણાં સાંભળતો અને સહેતો. મને ભય હતો કે રખેને લોકો ઊંધે રસ્તે ચડે? હું કહું છું તે લોકો ન કરે તો?

પણ મને લાગ્યું કે હું ડરપોક હતો. મારા હૃદયની આ નબળાઇ હતી. લોકોનો અવિશ્વાસ કરવાનો મને અધિકાર જ શો હતો ?"

પોતે આ ઉમ્મરે કેમ નીકળી પડ્યા તે વળી સમજાવ્યું:

"સ્વરાજની શરતો રોજરોજ સંભળાવીને હું થાક્યો. હવે એ ઉપરાંત એક ધર્મ રહ્યો છે તે હું પાળી લઉં. મારે તો ધર્મ બતાવવો રહ્યા. હિંદમાં ગમે તે થાય પણ મારે સવિનય ભંગ કરીને ખપી જવું કે સ્વરાજ મેળવવું એવો મેં નિર્ધાર કર્યો છે, તેથી મેં માણસોને નોતર્યાં ને હું ચાલી નીકળ્યો."

સૌ કોઇ જાણે છે કે ચાલુ ચળવળનું એક શુભ ફળ આવી ગયું છે. અને તે એ કે સ્ત્રીઓને આપોઆપ જાહેર સેવા કરવાનો માર્ગ મળી ગયો છે. ગાંધીજીએ પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતાં કહ્યું:

"મને તો લાગે છે કે આ સ્વરાજની લડતની અંદર પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓનો ફાળો વધારે હશે."

તા. ૫મી એપ્રિલે આખો સંઘ દાંડી પહોંચ્યો. ગાંધીજીએ પોતાનું ધ્યેય કેટલે દૂર છે તે બતાવ્યું:

"આપણે જ્યાં જવું છે તે બહુ દૂર છે. આપણી યાત્રાનું ધામ હાલ તો દાંડી થયું છે. પણ **ખરું ધામ તો સ્વતંત્રતા દેવી છે.** તેનાં જ્યાં સુધી દર્શન થયાં નથી ત્યાં સુધી આપણા મનમાં અશાન્તિ રહેવાની, અને સરકારને પણ શાન્ત રહેવા નહિ દઇએ."

આ લડત કોણ લડશે અને સ્વરાજ કોનું થશે તે પણ તેમણે જણાવી દીધું:

"આ લડત એક માણસની નથી પણ કરોડોની છે. બેચાર માણસ લડીને જો સ્વરાજ જીતી શકતા હોય તો દેશની હકૂમત પણ એ બેચાર માણસો ચલાવતા થઇ જાય. તેથી આ સ્વરાજની લડતમાં તો કરોડો માણસોએ પોતાનો ભોગ આપી કરોડોને લાભદાયી થાય એવું સ્વરાજ મેળવવાનું છે."

"તા. ૬ઠ્ઠીની સવારે ગાંધીજી તેમના સૈનિકોની ટુકડી સાથે દરિયાકિનારે ગયા, સમુદ્રસ્નાન કર્યું. અને પછી તેમણે કિનાર ઉપરથી મીઠાની એક ચપટી ઉપાડી સવિનય ભંગનો આરંભ કર્યો."

ચાલુ વિગ્રહની આ સાદી નોંધ 'નવજીવન'ના શબ્દોમાં જ આપી છે.

એ નાનકડી મીઠાની ચપટીએ આખા બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના પાયા ડોલાવ્યા!

૪

શ્રી. રણછોડજી મીસ્ત્રીએ આ સંગ્રહમાં એ ચિરસ્મરણીય યાત્રાના મળ્યા તેટલા ફોટાઓ આપ્યા છે. ફોટો કોઇ દિવસ જીવતી વસ્તુનું સ્થાન ન લઇ શકે, પણ અનેક ચિરસ્મરણીય ભાવોનું પુનઃપુનઃ સ્મરણ કરાવી આપણી લાગણી અને આપણા સંકલ્પોને દૃઢ કરી શકે! આ સંગ્રહ જનતામાં એ કાર્ય કરો એવી પ્રાર્થના છે.

રસિકલાલ છો. પરીખ

